

І.М. Дрига

МОВА ЛИСТІВ ТРИФІЛІЯ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ (КАРАМАНЛІЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ АНАТОЛІЇ)

НАШЕ дослідження присвячене порівнянню мови урумських листів протоієрея Трифілія за матеріалами документів ф. V, справи 784 та 3668–3669 НБУВ із мовою деяких відомих та доступних нам пам'яток караманлійської¹ писемності² походженням з Анатолії, регіону Кападокії, Стамбула (Єдікуле), Конії (власні переклади з Кападокії, публікації С. Єдже, Ф. Агджи, О. Серткая, Д. Айяна, Г. Кората). Для перевірки граматичних даних узято також тексти листування Трифілія з фонду V, справ 3642, 3663, 3678, 3664, 3684, 3690 НБУВ за публікацією О. Гаркавця.

Метою дослідження є: 1. Окреслити приблизне коло джерел, які можна використовувати для атрибуції пам'ятників писемнолітературної урумської мови. 2. Здійснити спробу попереднього визначення кола висвітлюваних питань у наскрізному нарисі порівняльно-історичної граматики огузької групи тюркських мов, представлених текстами караманлійської писемності. 3. Подати короткий граматичний нарис так званої “караманлійської” писемності за даними XIX ст.

Ще М.К. Дмитрієв на основі порівняння діалекту Караману емпіричним шляхом визначав, що “...власне караманський діалект не схожий на балканську караманлійську мову...”, до того ж у “балканській караманлійській мові сплітаються окремі риси анатолійських та балканських діалектів” [Дмитрієв 1928, 427] (причому за караманлійський “оригінал” було взято опис: Максимовъ В., Опытъ изслѣдованія тюркскихъ діалектовъ в Худавендгяре и Караманіи. – СПб, 1867). Відтоді у вивченні караманлійської писемної традиції та середньоанатолійської діалектології відбувся немалий прогрес: з'явилися описи анатолійських діалектів Невшехіру Зейнеп Коркмаз, останнє десятиліття знаменувалось атрибуцією, публікацією та перекла-

дом цілого ряду караманлійських пам'яток Анатолії та православних кириличних текстів на територіях побутування тюркомовних народів (Башкирія, тюркський Сибір, Балкани, Східна Європа). Проте досі чекають на каталогізацію та єдиний опис розпорошені по окремих колекціях Туреччини караманлійські тексти, що часто перебувають у закритих для турецьких лінгвістів грецьких церквах, конфесійних бібліотеках та монастирях.

З другого боку, урумській писемності Приазов'я весь час не таланило на увагу дослідників: вони залишили байдужим їхнього першовідкривача у 1874 р. В. Григоровича, перші публікації та спроби наукового аналізу О. Блау 1874 р. не спричинили додаткових відкриттів, і мусило пройти аж 120 років, доки вийшли записи урумського фольклору та текстів О. Гаркавця (1999–2000), що так само щонайменше 6 років були відомі хіба що українським та російським тюркологам, а у світовій тюркології іще не набули наукового поцінування та нинішнього певного ажіотажу. Щоправда, певну увагу зібранням пам'яток та їхньому лінгвістичному аналізу приділяв також і Андрій Олександрович Білецький, до здобутків якого належить відкриття рукопису Сімеона Кечеджі-Єні тощо. І лише тепер ці дані почали вводити у науковий обіг лінгвісти – історики граматики та мови. Зокрема, щодо пам'яток, які є предметом зосередження нашої уваги в цій статті, за ці роки було зроблено таке: 1) попередні окремі замітки та згадки про пам'ятку можна віднайти у працях деяких радянських істориків та філологів, проте мова їх ніколи не була предметом окремої розвідки; 2) О. Гаркавцем було здійснено публікацію усіх варіантів пам'ятки, проте нам невідомі як її окреме науково-критичне видання з відповідними лінгвістичними коментарями, так і переклад українською

або іншою мовою; у книзі публікацію текстів писемних пам'яток здійснено досить вибірково; 3) Є. Чернухіним для фонду в Афінах створено єдиний каталог "грецьких" текстів в Україні, до якого увійшли і тюркомовні тексти; проте в Україні він не виданий, відсутній в обігу українського дослідника.

Відтак *актуальним завданням* для українського тюрколога є, по-перше, зробити переклад усіх варіантів листів Трифілія українською мовою³, внести доповнення та правки до читання опублікованої пам'ятки; по-друге, вивчити мову пам'ятки. О. Гаркавець дає дуже стисло характеристики урумської мови як «достеменно караманської (в основі своїй османської) писемної традиції». Однак його висновки спираються насамперед на дані усної народної творчості. Таким чином, проблема характеристики мови цієї пам'ятки була поставлена, але не розв'язана. Втім, мову азовських урумських писемних пам'яток, як нам здається, буде доцільно розглядати саме в порівняльно-історичному висвітленні, зокрема в безпосередньому зв'язку із джерелами урумської та, ширше, усієї караманлійської писемності, мовно-літературними та загальнокультурними канонами, котрі розвивали книжники візантійського та післявізантійського простору, зокрема в нині турецькій Анатолії, на Балканах, у Криму та Бессарабії.

Як свідчить склад колекції документів Готфрійської єпархії (так званого архіву Трифілія), абсолютну меншість яких складають документи новогрецькою і більшість – тюркською мовою, вочевидь, основною мовою спілкування у Криму, а пізніше, по перших роках переселення на Азов, була саме тюркська мова. Пам'ятки ділового стилю цієї мови нараховують у колекції двадцять сім документів і являють собою листи, нотатки, договори, розписки тощо. Тексти листів описують здебільшого пригоди, які трапились із Трифілієм та його оточенням, що так чи інакше містять крихти інформації про маловідому добу перебування караманлійців у Криму та їхнє переселення на Азов і наступні по тому роки. Автор цих листів економ Трифілій як старший в окрузі протоієрей мав певну освіту та був представником того культурного середовища, що

від батьків перейняло культуру передачі рідної, тюркської, мови караманлійським грецьким письмом. Із листів видно, що азовський протоієрей мусив періодично їздити на звіти та "возити відомості" до єпископів у Криму, де не витримував умов вологого клімату. Багаторічне перебування у Приазов'ї сприймається ним як заслання з батьківщини.

У встановленні історичних зв'язків між живою мовою та пам'яткою корисним буде прийом послідовного 1) залучення загальнотюркських рис у живій мові; 2) вилучення огузьких, кипчацьких рис та ін.; 3) лише решту подібностей можна буде віднести на користь доказу спільності між конкретною тюркською мовою та пам'яткою (за фонетичною та морфологічною ознакою, оскільки доказова сила лексичних і синтаксичних ознак доведена неостаточно, проте певні успіхи в синтаксичних подібностях існують [див.: Серебренников, Гаджиева 1986] лексичні подібності ускладнюються міжтюркськими запозиченнями). 4) Можна стверджувати, що подібності мов у сфері іменника та його категорій менш показові для доказу зв'язку, адже категорія тюркського іменника більш одноманітна за дієслівну. Подібності в дієслові (час, спосіб, присудкові афікси) є доказовішими. Тільки тоді, коли визначена таким чином мова пам'ятки та живої мови підтверджується даними порівняльно-історичного методу, їхній історичний зв'язок стає цілком ймовірним.

Як відомо, у лінгво-історичних дослідженнях мови велике значення відіграють також порівняння фактів літературної мови із даними діалектів, насамперед лінгвогеографії (ареальної лінгвістики), оскільки вони є джерелом для реконструкції процесу розвитку мови. Проте самі по собі дані діалектів недостатні для відтворення історії мови, оскільки не виявляють, які факти мови є ранішими або пізнішими. Вихід відтак лежить у поєднанні свідчень пам'яток і діалектів, у разі відсутності пам'яток – у поєднанні із порівняльно-історичними даними тюркських мов.

Як відомо (Ф. Агджа), представники караманлійської писемності – караманлійці до 1924 р. – часу їхнього примусового переселення за обміном населення

з Туреччини до Греції – нараховували, ймовірно, лише на території Туреччини приблизно 1 мільйон населення (за даними Г. Кората (с. 137), 1,5 мільйона було вивезено до Греції (Корат) та проживали переважно в містах Середньої Анатолії, зокрема в округах Нігде, Невшехір (відомий як регіон Кападокії), Караману, Кайсері, Конії, тобто, загалом кажучи, по осі Трабзон – Сіліфке, а окрім того, в Сирії, на Балканах (у Фесалії, Македонії та долині Дунаю), в Бессарабії (караманлійська література гагаузів) та Криму з відповідними виселенцями на Азов [Екманн 1950, 165].

Усю розмовну мову караманлійців, або усі місцеві діалекти загалом, якими створена їхня писемність, у Греції та за традицією першовідкривання урумських текстів фахівцями-елліністами в Україні умовно називають караманлідікою, а в тюркському світі – *кагаманліса*. Причина такої уніфікації полягає якраз у тому, що досі досліджувалися саме тексти однієї локальної редакції, мова яких не була істотно відмінною. Проте мовні особливості усіх редакцій караманлійської літератури та їхнє місце серед тюркських мов не були достатньо вивчені. Екманн вважав “частково правильним” висновок Джакоба, зроблений ще у 1898 р., про “надзвичайну близькість караманлійського діалекту до класичної мови” [Екманн, 1950, 168]. Н. Озкян відстоює положення, що караманлійці користувались “анатолійською турецькою мовою” [Озкян 1996, 26]. Як показало вивчення мови караманлійських пам’яток Анатолії нами та нашими попередниками, вона 1) за кількома показниками відмінна від класичної турецької мови; 2) незважаючи на ряд спільних рис із діалектами насамперед Середньої та Південної Анатолії, ніяк не може вважатись цілком схожою із ними. У турецьких мовознавців виникло ускладнення: як атрибутувати у мовному відношенні мову цих текстів? На наш погляд, саме тут і стають у пригоді урумські тексти з Азова⁴.

Крім того, ще Я. Екманном караманлійські тексти з огляду на їхні мовні особливості було класифіковано на три групи: 1) караманлідіка – переклади та переспіви з оригіналів османотурецькою мовою арабським письмом: фонетика та правопис від канону практично не від-

різняються, діалектні риси відсутні; 2) караманлідіка офіційно-писемною мовою із більш чи менш значним домішком місцевих діалектів, насамперед у фонетиці: уніфікація орфографії відсутня; часом в одному й тому ж творі чи навіть на тій самій сторінці трапляються відмінні написання, напр.: *teselli/deselli, deşekkür/teşekkür, demek/dimek, eşitmek/işitmek*; 3) караманлідіка, що повністю відображає діалектні риси, напр.: *уаукамак/укамак, hersiz/hırsız*.

Оскільки у грецькій абетці відсутні тюркські звуки /ç/, /h/, /j/, /ş/, /ð/, /ü/, для позначення їх на письмі до наявних літер було додано нові або використано систему діакритиків.

Орфографія анатолійської караманлідіки також неодноманітна. У написанні відповідника вживаються літери *д*, *т* із крапкою наверху, проте в більшості випадків крапка відсутня, відтак є сумніви щодо дзвінкості/глухості цього приголосного в кожному конкретному слові. Порівняйте сплутування *т/д* в листах Трифілія: *етерім/едерім*.

Існує ряд текстів, де діакритики зовсім відсутні, отож залишається плутанина і щодо приголосних: *с – ш, к – г, з – ж, дж – ч, – та голосних и – і*.

Цікаво, що в межах однієї редакції ці тексти мають схожу традицію передачі тюркських звуків відповідно до особливостей іншоетнічного мовного оточення. Зокрема, так само як для анатолійської караманлідіки властива передача носового /н/ спеціальною позначкою або диграфом *нг*, так урумську писемність виокремлює використання кириличної літери *ш* вже в першій половині XVIII ст., а надалі і входування інших кирилических літер, що зрештою витіснили грецькі.

Фонетичні риси анатолійських текстів грецьким письмом такі:

1. Найбільш типова риса – поруч губних приголосних вузькі голосні округлюються: *boba/baba, dövlet/devlet, furtuna/firtına, busak/bıçak*. Зауважимо, що у листах Трифілія округлення також трапляються: доаси/дуаси.

2. Анлаутна поява перед приголосними *р*, *л* голосного (спільна риса для багатьох румелійських та анатолійських діалектів): *ilahana, ilayik, irazım, urım*. Відповідно лис-

ти Трифілія демонструють утворення анлаутного голосного, напр.: ириджа етерім.

3. В інтервокальній позиції випадіння неповноголосних приголосних /ğ /, /h/, /y/: *bailamak/bağlamak, deil/değil, koın/koyun, yörüecek/yürüecek, geziorum/geziyorum, daa/daha, emen/hemen*. Ця втрата спостерігається і в іншомовних запозиченнях: *beaz/beyaz, siyah/siyah*. Проте бачимо й випадки, коли /ğ/ та /y/ не втрачені: *yörüecek, dolaşıyor, uğıt*.

У листах Трифілія визначною є така риса, як наявність глухого напівголосного *ğ* на місці дзвінкого /r/: *ğriğori, йуреğимлан, сағлиғим олмадиғиндан*; а також адаптовані до законів мови запозичення: *літурğia*.

4. Перед афіксом множини *-lar* приголосний /r/ випадає: *verilerimiş/verirlerimiş, yürütüler/yürütürler*.

5. Перехід назалізованого /ng/ у /ğ/: *ağnamak/anglamak/anlamak, diğnemek/diñlemek/dinlemek*. Урум. Пор. носовий онга/она кезалик, ангатмайа/анлатмая.

6. Закону гармонії приголосних, як правило, дотримано, проте трапляються такі випадки його порушення: афікс множини *-lar*: *ah u vahler, eşyaler, kılışler*. У листах Трифілія – порушення сингармонізму: *кьорюшамадим / кьорюшемедім*.

7. Афікс умовного способу *-sa*, як правило, існує у двох фонетичних варіантах, напр.: *çabalasan*, проте трапляються порушення голосної гармонії: *vurduyse, isterisak*.

8. Постфікс *da* у більшості випадків одноваріантний: *ölenler da, teşrif olunsa de*.

9. Афікси спрямувального та місцевого відмінків у ряді випадків після складів заднього ряду дають передній ряд, і навпаки, чим порушують закон гармонії голосних: *akçe ve altun saçmaya başladı, az zemande, söylemekte*.

10. Крім вказаних порушень закону сингармонізму, трапляються гармонізації у випадках, що за нормою гармонізації не підлягають. Це стосується допоміжного дієслова *i-* (старе *er-*): *mal dostu imişler, vardı*. У листах Трифілія – чок арзилар идим. Там само – в арабських запозиченнях: *мирзанин/мірзанин, дахи/дахі*.

Писемно-розмовну мову листів Трифілія визначають також такі відмінні від вищезначених риси:

1. Відзначена Гаркавцем як найбільш яскрава субстратна фонетична риса – переходи *к – т' – ø* перед голосними переднього ряду – простежується нерегулярно.

2. Закон губної гармонії, як правило, не порушено. Проте у поодиноких випадках трапляються винятки, напр.: *yavrusı, üçinci sürücü, umutsızlık*, що наближують до кипчацьких діалектів. Так само збережена стара “негармонізована” форма у: *сахбу/сахібі*.

3. Звуження широких голосних за законом губної гармонії: *кьорюнюйір/гьорюнюйор*. Перехід голосних переднього ряду в голосні заднього ряду відбувається в корені під впливом оточення глухих приголосних, напр.: *хизмет/хізмет*.

4. Втрата /ğ/ до фонемного нуля або /й/, напр.: *ейер, зіаде/зіаде, епісі/хепсі. кеіа-тийлан/кягидийла*. Втрата /й/ перед голосними: *кодулар/койдулар, ьрюйір/юрюйор, ьюнахкяр/йюнахкяр/гюнахкяр*.

5. Чергування /ей/ – /ій/, напр.: *дейір-лер/дійорлар*.

6. Чергування /м/–/н/, /н/–/л/, викликане регресивною асиміляцією: *шінді/шімді, заманнардан/заманлардан, сеннарда/сенелерде, ішітєннерден/ішітєнлерден*. Перехід /л/ – /р/ (*мусурман – мусульман*), можливо, виник у пейоративній паралелі до *бусурман*.

7. Хоча більшість одноваріантних афіксів, що закону волькальної гармонії не підлягають, і були уподібнені в урумській мові до цієї фонетичної закономірності (як із формою минулого часу одноваріантного допоміжного дієслова *імек*: *окутур удум / ідім, тюрк юдю / іді*), все ж двоваріантний енклітик *да/де* стає в нашому випадку здебільшого одноваріантним, напр.: *еттім де, вардим де*.

8. Перестановки в анлауті з метою уникнення двоконсонантного початку в запозиченнях: *еклісе/кілісе*.

Морфологія урумської мови характерна 1. “...втратою місцевого відмінка, перетворенням синкретичних дієслівних імен в диференційовану систему віддієслівних імен, прислівників, дієприслівників” [Гаркавець 1999, 31].

2. У пам’ятці подеколи трапляється старий особовий афікс *-йиз* на місці *-сиз/-синиз*, що зближує мову із кипчацькою основою, напр.: *керемлийиз* у значенні *керемлисиниз – ви милостиві*.

3. Ще одна кипчацька риса мови тексту – порушення (сплутування) функції просторових відмінків, зокрема спрямувального, властива для усіх огузьких тюркських мов, починаючи з XV – до XVII ст., напр.: айякларимдан шиш йюрюдю баштан (на місці баша) – спухлість у мене розтєлась із ніг до голови (букв. з голови).

4. Форма *диги(м) йохтур* вживається у функції аориста (-ир), передаючи регулярно повторювану дію, тоді як “аористний” афікс -ир “зайнятий” у функції актуального презенту.

5. Орудний відмінок передано афіксом -лан, спільним із румелійськими діалектами турецької та гагаузькою мовою, напр.: ілачларлан.

6. Спосіб аналітичного вираження спонукального стану: *себеп олманиз* (букв. *сприйте, спричинітьсья*) + бажальний стан (розвинене вираження синтетичного способу за допомогою приєднаних до основи афіксів -дир / -д / -ир нами було спостережено дуже мало).

7. Система передминулих очевидних часів присутня (-миш іді, дерлер іді), що, як правило, свідчить про розвиненість огузьких рис тюркської мови.

Морфологія караманлідіки, крім поодиноких випадків, не відрізняється від стандартної писемної норми. У ній також уже розвинена система масдарів, дієприслівників та дієприкметників. Частим вживанням звертають увагу присутні також у деяких анатолійських діалектах (Конія, Кайсері) афікси -(у)ışın, -маса / -месе.

Таким чином, листи Трифілія О. Гаркавець визначає як типово огузький тюркський діалект (походженням із Маріуполя). Проте ми зустрічаємо в ньому і на перехідні, “міжкпичацькі”, риси, напр.: вармайрим/вармийорум, уйуйамийирим/уйуйамийорум. Відзначений О. Гаркавцем типовий для урумської мови загалом перехід /к/ – /х/ виступає як кипчацька риса, напр.: хуветлі/кувветлі, бу хадар/бу кадар. Як він сам слушно зазначає, урумська мова, будучи у своїй основі кипчацько-половецькою та повторюючи говори місцевостей Криму,

в яких проживали уруми до їхнього виселення, протягом історичного розвитку “в різних своїх діалектах більш або менш значною мірою зазнала, так само як і місцеві татарські, караїмські, кримчацькі говори, огузько-турецького та ногайського впливу...”. Крім того, на розвитку урумської писемної мови надзвичайно позначилась османотурецька писемно-поетична традиція, що “дістала широке розповсюдження в середньовічному Криму” [Гаркавець 1999, 555].

У синтаксисі караманлідіки з Анатолії присудок, так само як у румелійських діалектах, гагаузькій мові та дуже невеликій кількості діалектів анатолійських, практично ніколи не стоїть у кінці речення, що, як правило, свідчить про калькування нетюркського (слов'янського або грецького) порядку слів. Мову листів Трифілія також характеризують саме аналітичні підрядні конструкції, насамперед підрядні часу, виражені “кпичацьким” сполучником *ачан...* (коли), підрядні причини, що будуються за схемою: чюнкі + -ир + бажальний спосіб дієслів. Проте поява та розвиненість аналітичних конструкцій синтаксису самі по собі не є доказом мовної спорідненості, а лише свідчать про їхнє формування в умовах іншомовного нетюркського оточення.

У цій статті ми залишаємо поза увагою порівняння лексики пам'яток, оскільки це вимагало б співставлення текстів приблизно однакової тематики та стилю, яких у нашому розпорядженні поки що недостатньо, і сподіваємося присвятити цьому окрему розвідку.

Як можна бачити з вищевизначених рис, фонетика анатолійської караманлідіки здебільшого не дуже відмінна від діалектних рис турецької мови Південної Анатолії та навіть Північного Кіпру. Разом з тим вона демонструє як істотну спільність, так і чималу відмінність від проаналізованої нами мови пам'яток. Подальшу перспективу дослідження складає, на наш погляд, порівняння мови тексту із пам'ятками схожої стилістики трабзонських греків.

ДОДАТОК

ЧЕРНЕТКА ЛИСТА ПРОТОЄРЕЯ ТРИФІЛІЯ (варіант 1, НБУВ, фонд 5, № 784)

В ім'я святого Отця, мій пане, я, Ваш недостойний нікчемний раб, коли надзвичайно багато чув Ваше дороге святіше ім'я, то від усього серця мого дуже бажав би дістати його благословення, а проте я грішний, і нема в мене здоров'я, через невезучість мою не міг я доїхати та із Вами побачитись, щоби була мені користь як для душі, так і для життя. Ви є милостивий, а старість така добра справа, що я ото як непогребений мрець.

23 квітня 1771 року приїхав до Криму митрополит Ігнатій. Митрополит Гедон рукоположив мене на сан священника 59 року, і 9 років прослужив я йому у його резиденції.

Мій пане, тільки Господь Бог знає, скільки виніс я там, у ті дні свого торгування в Криму, – на голові в мене немає навіть стільки й волосся.

У 1792 році поїхав я з Кафи привезти покійного митрополита, взявши од мосьпана людей/людину. У дорозі ми натрапили на розбійників. Втекли до палацу мірзи Сумаїла. Врятувались. І так багато разів. Ще чотири рази у горах вони переслідували мене. Господь врятував мене. Сокирою татари побили на шматки мені ворота. З великою кількістю вояків (кількаразово) стріляли з рушниці у вікна. І так багато разів. Так нас/мене і не знайшли в архієрея. Врятувались. І ув'язнили мене із митрополитом на 2 місяці.

Пане мій, того, що було по тому, розповісти на письмі (на папері) неможливо. З того часу служив я протопопом. А тепер виповнилось мені 70 років. Чи проживу я іще й 70 годин, не знаю, так здається, що аби й діждати весни, бо дуже став безсилий (закреслено; від цього року ще є “то буду жити довго”). На полі: минулих років відтоді схотила мене одна погана хвороба). Літургії я кожної неділі не служу; то коли одного разу служив службу, так я до церкви дійти не міг; у недільні та святкові дні та дні Господа нашого заледве зі своєї служби доходжу, – ноги мені спухають, почорнілі; від ниючого болю по ночах

не можу заснути; та й виходить, (що) й голова в мене калічна, тримаю на великій купі ліків.

За часів покійного єпископа Мойсея, коли ми були повезли відомості, то через сильні наводки (сильні зливи?) схопив мене (такий) страшний кашель, що хай Бог милує тих, хто почує.

За часів єпископа Іова я знов поїхав у Крим. То з ніг моїх аж до голови пішла спухлість, і лице мені, і тулуб, спухло усе тіло. Я став як барабан. Три місяці не міг голови на подушку покласти. П'ять місяців був такий хворий, що всі казали мені, що він уже з цієї хвороби не встане. Усього 8 місяців. Уже й надії було не лишилося. (Та) Милість Господа Всевишнього⁵ зішла (букв. підіспіла) на мене.

Пане мій, я знав, що був винен Вашій ласці приїхати на покаяння. Не зміг я приїхати через те, що був такий страшний. Тепер же, мій пане, прийшов од Вас наказ мені, грішному рабу Вашому, їхати явитися перед Вашою святістю, (а) я і в стані такому, і нещасний (переклад слова запропонований у словнику О. Гаркавця, 128) / і не до часу (пропонований нами переклад), не можу (не тільки) туди доїхати, а й до дому дійти й знайти власну хату.

Пане мій, прошу, посприйте, щоб труп мій не лишився в (цих) пустелях⁶. Я такий у Вас стариган, (маю) повні 70 літ, але той, хто мене бачить, каже, що 80.

Мосьпане, чекало мене в Криму пережити немало бід. Послали мене у тому неладі (з'ясувати), мовляв, чи є насправді у татар у горах військо. Якщо б мене уздріли, то (напевне) б вбили. Служив я у єпархії, поставили (мене) на торговельні зносини (податки?) мусульман, євреїв, вірмен та урумів – силував я їх віддавати належне (в сенсі: платити податки. – перекл.) й від страху й клопоту терпів тяжкі муки.

Нині ж навалилась на мене купа нещастя через прошеніє (петицію) отого сина попа Серафима Антона. Мій пане, якщо у тім є підстави, то щоби мені відлучитися від Господа нашого Ісуса Христа. Хай той, хто взяв (або) бачив 160 рублів, буде порізаним на 160 шматків! Пане мій, архієреї завжди милосерді. Пане мій, хай гнів Ваш буде далеко від мене! Пане мій, Ви милосердний, то аби Ви ще раз змиливались, у часи моєї старості, пору мого безсилля, то

не залишили мене так у короткі дні мого життя та були спитали, (про) що лише вам забагнеться, у нашому селі, у місті, осьо вже тепер 28 років як і не було.

Коли син попа Антон приїхав сюди з бомагою зі свого села, я прочитав усі його бомаги. “Синку, ти кажеш: “Хочу стати попом”, – але бути попом важко. Чи ти зможеш?” – сказав я. “Зможу”, – відказав він. То почали казати: “Протопоп не хоче, зводить чвари”. – “Коли він вже так хоче, то хай приїде, там спитають та сповідають його, архіерей знає”, – сказав я. Я не знаю російської читати (закреслено: ані мови не знаю).

ЧЕРНЕТКА ЛИСТА
ПРОТОЄРЕЯ ТРИФЛІЯ
(варіант 2, НБУВ, фонд 5, № 784)

В ім'я святого Отця, мій пане, я, Ваш недостойний нікчемний раб, як тільки надзвичайно багато чув Ваше дороге святійше ім'я, то дуже Господові нашому дякував, кажучи: “Мій Боже, наш Творцю, дай нам цього архієрея, даруй йому на престолі многії літа, хоча й від гріхів наших архієрей наші стали недовговічні, то не дивися на гріхи наші”, – так молився я Всевишньому, котрий, одначе, мій пане, є (я) грішником, бо нема в мене здоров'я, ото як у безводдя жертва⁷ прагне води, (доти, доки) не доведе своєї безневинності. Отак і я, грішний, прагнув (того), коли віднайду я своє здоров'я та побачу мого пана, його сяйне обличчя, на власні мої грішні очі, сягну святої його молитви, – казав я та чекав до сьогодні щодня, щогодини усім своїм серцем, і думки мої про Вас, (про те), аби з Вами побачитись, в ім'я Отця нашого.

1759 року митрополит Гедеон рукоположив мене у Бахчисарай, у церкві Святого Миколая. Митрополит Гедеон не відправив мене, і я служив у нього в резиденції. До того ж було 30 домів пастви – то я піклувався й про них. До того ж була парафіяльна школа поруч із резиденцією – то я навчав дітей 9 років.

Після того як Гедеон преставився, митрополит Ігнатій, прийшовши 1771 року квітня 23-го дня, взяв мене до себе. У 72 році зробив нас протопопом своєї єпархії, сам нам наказав, сам (же) був у Кафі, а я

доглядав у тих колотнечах. У грудні прийшов наказ, мене до Кафи викликала одна людина від ханського візира. Взяв я та й виїхав у грудні з Бахчисарая. Дістались ми Кючук-Караса. Було двоє турків, приєднались до нас (доїхали із нами) неподалік до Бурундука⁸. Вони поїхали в самісінькі гори. Ми знали, що вночі вони нас погублять. То ми звідтіля втекли, доїхали до мірзи Мурахаи Шірін, конака сумаїльського⁹ мірзи, та врятувались.

Вдруге, мене митрополит надіслав до Бешевого¹⁰. Двоє з людей захотіли горілки – а дати не було. Вони повитягали свої мечі. Я втік звідтіля. Вони кинулися за мною навздогін. Там були вози. Я дістався до них (тих возів), приєднався до них, то вони мене й не віддали зі Стілі¹¹.

3. Втретє, коли їздили ми в гори, двоє татар у горах були п'яні, то хотіли мене назад завертати. Я втік. Там були плугатарі – то я прихилився до них.

4. Вчетверте, у Хадикьой¹² біля Балаклави був російський солдат, татарські воїни зібралися, я був у тій місцині. Зчинився заколот. Російський солдат не здався, і, казали, в той самий час Кадикьой загорівся, загорілись і попркидались татари, що були у декотрих хатах. Я ж у горах тасмно ховався. То за мною погналися і оточили. Врятувався я страшними брехнями.

5. Вп'яте, коли повбивали варту, взяли Петровича перекладачем, Симеона Мироновича до Адушти, нікому анічогісінько не поробили татари. (А) мені великою кількістю вояків напали на мою хату, порубали ворота сокирою, понабивались мені до двору й до хати, ті, хто не влазив у хату, стріляли по вікнах із рушниці – так було страшно, що не дай Господь. То ми заледве душу врятували. Так тричі було. У моїй хаті таке було місце, що його було не знайти, як лише хати не палити. Ми в таке місце були (колись) митрополита ховали. Причина цього була не в службі єпархії, – то я виходив і навіть християнам не розказував, а хіба воїн величного царя нашого врятувався, то якби я щось вчув, то повідомив би митрополитові, а той уже передав куди треба.

6. Виосте, мене з митрополитом відвели до конака аги. Там познаходили багато причінок, та охоронці заточили нас

у конаку аги. 1500 золотих дав митрополит – так ми звідти врятувались.

Мій пане, неможливо описати, (скільки) зі мною трапилось лихого: і так така кількість горя та труднощів мені випала, а тут іще ця справа із придуркуватосмердливою відповіддю того Антона, сина попа Серафима, я його, здається, писав до консисторії – голос як у барана, читає з помилками, села не знає. Ми казали: “Чого ти вчинив цю нищість? Ми тебе послали на попа вчитись, а не судитись. Стільки років вже він нам за батька. Ми не бачили (ніколи), не знаєм, щоб він задарма узяв од когось бодай копійку”. А він сказав: “Як він мені зробив, так і я йому”. Пане мій, це не має підстав. Мені виповнилося 70 років, а хто мене бачить, каже, що маю 90. (Вийшло, що) лишився я у великій скруті. Поїхав я до покійного єпископа Мойсея, то через повінь (?) напав на мене 3 місяці кашель. Другого разу поїхав я до його святості єпископа Юва. А по тому, як приїхав, стух із ніг до голови, став як барабан. Ті, хто бачили, ніхто не (міг) сказати, що, мовляв, він це колись це витримає.

В листопаді найняв я за 60 рублів візника Акріта, мав їхати. То стало дуже морозно. Той чоловік сказав: “Навіть якщо даси 200 рублів, не поїду, а якби й поїхав – на місце не доїхав би”. А по тому спіткала мене тяжка хвороба. Тепер (лише) трохи це в хаті оправився. Змилуйтесь, пане, хай трохи потепліє, вода зійде. (То) є старість. У цю пору моєї старості, час мого безсилля, то не покидали б ви мене так у короткі дні мого життя та розпитали, розчули та дізнались, пізнали істину: ось вже 28 років як я (служу) попом і в місті, і в селах. Спитайте за весь цей час. Грішний я, а все ж у таких речах провини не маю. Цей Антон, син попа Серафима, прийшов із бомагою від сіл, я прочитав тую бомагу. “Та, синку, це попівство важке. Чи ти зможеш?” – “Зможу”, – сказав він. То почали казати: “Зводить заздрість (чвари). Це звична річ, чого він його не хоче?” Я ж сказав: “Він мусить поїхати туди, хай там його сповідають, а тоді перекладуть, архіерей знає – а я російської не знаю ні мови (говорити), ні писати”.

(Варіант 3–4 далі буде)

¹ Караманлійською писемністю тут та надалі називатимемо тюркську писемність на основі грецької абетки християн – тюркофонів, що разом із мусульманами проживали на території Османської імперії. Про географію розповсюдження караманлійської писемності див. нижче.

² Тут ми умовно будемо називати мову караманлійської писемності тюркською, оскільки перед наукою іще стоїть завдання чіткого визначення кількості та реєстру мовних редакцій, а також мовнодіалектної приналежності кожної редакції пам’яток залежно від місць розселення караманлійців. Як справедливо зазначає у своїй предметній статті С. Чернухін, “не можна не відзначити при цьому, що мова писемних перекладів мусила спиратися на певний книжний взірець, яким могла виступати лише літературна турецька мова, а отже, виправданим є термін “турецька мова”. Разом з тим беззаперечно визначити мову ділового та епістолярного стилю зазначених текстів як “турецьку” нам здається надто передчасним. У європейській науковій літературі визнано термін “караманлідика” (С. Салавілль, Е. Далежжіо, Е. Балта, М. Каплер, Роберт Анхеггер, С. Чернухін тощо), в тюркській загальноновизнаній – “karamanlıca” (С. Еїдже, О. Серткая, Й. Анзерліоглу тощо).

³ Уривки зі щоденника Трифілія відомі у перекладі особи на ймення Серафим Серафимов, так само, як і уривки з листів митрополита Ігнатія та щодо спадку митрополита Ігнатія (ф. V, справа 3667).

⁴ Цілком природно, що мова караманлійської писемності зазнала певного розвитку: якщо перші тексти написані простою, щирою мовою, то з розвитком змісту, кількості та стилю пам’яток мова підпала під вплив османотурецької, перевагу стали надавати кучерявому, пишномовному викладу.

⁵ У релігійній термінології урумської мови вживаються переважно запозичення із грецької (на позначення реалій православного культу) та арабської (“загальнорелігійні” терміни) мов. – Прим. перекл.

⁶ Мається на увазі Азов – зневажливо.

⁷ У тексті – шығын. В урумському словнику О. Гаркавець залишає слово без перекладу, під знаком питання, лише наводячи зазначений контекст. Явно кипчацький характер лексеми дав підстави для пошуку в “Порівняльному словнику тюркських мов” (Анкара, 1992, т. 1–2): кирг. *Çiğim* – збиток, казах. *şıǵımdı* – плодючість, прибуток, але *şıǵım* – витрата, пор. башкир. *sıǵım* – т.с., казах. *şıǵın* – марнотратство. В гагаузькій мові лексема не зустрічається (*Gagauzca – Rusça – Romınca Sözlük*. G.A. Gaydarji, E.K. Kolça. – Chişinau: Cainaci, 2002). В караїмській (тракайський діалект, *Марек Лавринович*. Русско-караимский словарь. – Тракай, 2007) – не зафіксовано. У кримчацькій (Давід Ребі) – не зафіксовано. Немає лексеми також і у волзькотатарській, ані в туркменській мовах (Порівняльний словник тюркських мов), ані у кримськотатарській мові (О. Усеїнов, 1994). І лише у словнику сучасної казахської мови (Сөз көмек. – Алмати, 2006) шығын – 1) відсторонитися, відсунутися; 2) витрати, збитки; 3. застар. побори, данина, жертва.

⁸ Бурундук, “Бурундук татарский” – згадується у 1783–1784 рр. Селище у 25 дворів та 184 жителі поблизу Кокташа у Феодосії (*Jankowski, Henryk*. A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea. – Leiden – Boston: Brill, 2006. – P. 347–348).

⁹ Нам відомий єдиний Сумаїл (Ісмаїл, Сумай) – татарське село біля Яная у районі Перекопа (?), 1780-ті рр.

¹⁰ Бешев – ймовірно, маєток пані Алексеевої, що мав у 1793 р. 13 християнських хат та 1 зруйновану церкву; авжеж не татарський Бешуй під Алуштою та не татарський Бешуй на річці Алма.

¹¹ Християнське село, на 1783–5 рр. мало півтори сотні димарів та церкву. В 1778 році звідсіля було депортовано греків.

¹² Можливо, Хаджикьой, Аджикьой, Аджанкьой, татарське селище з мечеттю на річці Кабарта.

ЛІТЕРАТУРА

Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Стенограмма координационного совещания по вопросам методов изучения истории тюркских языков, состоявшегося в Ашхабаде 19–22 октября 1959 г. Ашхабад, Ин-т языкознания АН СССР, Ин-т языкознания АН ТССР, 1961.

Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.

Гаркавец О.М. Урумський словник. Алма-Ата, 2000.

Гаркавец О.М. Уруми Надазов’я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки. Алма-Ата, 1999.

Дмитриев Н.К. Материалы по османской диалектологии. Фонетика “карамалицкого” языка // *Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР*. Том 3. Выпуск 2. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1928.

Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. Москва, 1986.

Чернухин Е.К. (Киев) Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования. Статтю люб’язно надав автор.

Ağca Ferruh. Hıristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı üzerine // *Türkbilgi*. 11, 2006.

Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar // *Türk Kültürü*. Sayı: Yıl XL / 468.

Ayan Dursun. Grek Harfleri ile Türkçe (Karamanlca) Kitab-ı Mukaddes // *Bilge*. Sayı: 13, Yaz 1997.

Ayan Dursun. Kurtuluş Savaşında Ortodoks Türkler // *Türk Yurdu*. Cilt: 17, Sayı: 122, Ekim 1997.

Ayan Dursun. Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler // *Bilge*. Sayı: 12, Bahar 1997.

Korat Gürsel. Büyük Bedel: Mübadele // *Atlas*, 2001. Sayı: 94.

Korat Gürsel. Taş kapıdan taçkapıya: Kapadokya. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. 6. baskı.

Kappler Matthias. A proposito di ‘ortografia caramanlidica’ (ed. U. Marazzi) // *Turcica et Islamica – Studi in memoria di Aldo Gallotta*: 309–339. Pubblicazioni del Dipartimento di Studi Asiatici dell’Istituto Universitario Orientale, Series Minor LXIV, Napoli, 2003.

Eckmann Janos, **Anadolu Karamanlı ağızlarına ilişkin araştırmalar** // AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt VIII Sayı 1–2 Mart-Haziran 1950 (b).

Erdoğdu Teyfur. **Rum harfleriyle Türkçe (Karamanlca) diğer bir Nevşehir Salnamesi** // Tarih ve Toplum, 1996. Sayı: 145.

Eyice Semavi. **Bizans Karamanlca Kitabeler** // Belleten, 1975. Sayı: 153, cilt XXXIX.

Balta Evangelia. Karamanlıdika Additions (1584–1900). Bibliographie Analytique. Athènes, 1987.

Özkan Nevzat. **Gagavuz Türkçesi Grameri**. Ankara, TDK Yayınları, 1996.

Sertkaya Osman F. **GreK Harfleriyle yazılmış Anadolu Karamanlı Ağız Metinleri Üzerine** // Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları (Günay Kut Armağanı). Edited by: Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. Vol. 28 / II, 2004.